

Іван Сидор

Взаємини Московської митрополії зі Східними патріархатами у другій половині XV – початку XVI століття

Розглянуто відносини між Московською митрополією та патріархами Східних Церков. Автор досліджує причини розірвання та шляхи віднови спілкування між Константинополем і Москвою після самовільного проголошення останньою церковної незалежності у 1439 р. У статті зроблено висновки, що відновлення цього спілкування було однією з причин проголошення у Москві патріаршества у 1589 р.

Ключові слова: розорення Константинополя, автокефалія, Московська держава, Московська митрополія, Східні патріархи, Єрусалимський патріархат

Здійснюючи своє спасительне служіння, Помісні Православні Церкви, перебуваючи в різних країнах з різними укладами життя, знаходяться у постійному єднанні і спілкуванні. Це спілкування виражається в молитві, у взаємному приношенні за богослужінням імен Предстоятелів Церков, в участі однієї Церкви у звершенні богослужіння і таїнств з іншою.

Після самовільного проголошення у 1439 р. Московською Церквою своєї автокефалії про таке спілкування між Москвою і Константинополем годі було й мріяти. Розірвавши підпорядкування Царгородському патріарху, Москва на довгі роки втратила канонічне, духовне і культурне єднання з Православним Сходом. Потрясіння, які спіткали Царгород на початку XVI ст., – підкорення земель колись величної імперії мусульманами – спонукало розорену Церкву шукати християн-союзників для підтримки і допомоги у цей важкий час. Єдиною сильною православною країною тоді було Московське князівство, з яким потрібно було відновити втрачені, після укладення Флорентійської унії, зв'язки.

Метою цього дослідження є простежити поступове відновлення втраченого спілкування між Московською митрополією і Східними патріархатами, дослідити причини, які спонукали до їх зближення.

Тема історії відносин Московської Церкви зі Східними Церквами досліджувалась як світськими, так і церковними істориками. Основним джерелом, яке описує відносини між Церквами є «Акти історичні», видані Археографічною комісією в 5-ти томах у 1841–1843 рр¹. Цим питанням займались митрополит Платон (Левшин), митрополит Макарій (Булгаков)², С. М. Соловійов, А. М. Муравйов³, Є. Є. Голубінський⁴, П. Ф. Ніколаєвський⁵, А. С. Павлов⁶, М. А. Дья-

конов⁷, А. Я. Шпаков⁸. Таким чином, завдяки зусиллям покоління істориків, церковних і світських, відновлені важливі епізоди з історії взаємин Москви з Православним Сходом. Однак як самостійна тема історія цих відносин в науці не розглядалася.

XV – XVI ст. в історії Московської Церкви – час зовнішньополітичного росту країни. Цей ріст тривав нерівномірно, з паузами і періодами занепаду, однак, як тенденція в широких хронологічних рамках, він виразно простежується. Зовнішньополітичний курс московського керівництва дедалі більше орієнтувався на Західну Європу. Однак внаслідок свого географічного розташування і конфесійної приналежності населення Московська держава не могла не зберігати і не розвивати своїх зв'язків з країнами Сходу. В цьому напрямку здійснювалися давні контакти Церкви в Київській Русі, причому в очах сучасників вони мали важливе значення і самостійний характер.

З утворенням Московської держави і переміщенням осідку Київських митрополитів на Схід ця самостійність ставала чимраз більше відносною. Впродовж XV – XVI ст. зовнішня політика поступово повністю перейшла до рук держави. Але і в цій порі важливими є міжцерковні відносини, зв'язки Московської Православної Церкви з Церквами Сходу. Церква в Москві досягнула, при підтримці світської влади, фактичної самостійності і внаслідок давнього звичаю мати вище духовне начальство в особі Константинопольського патріарха – почувала себе не дуже комфортно.

Московська влада, – політичною ініціативою якої і була проведена реформа, що призвела до розриву з Константинопольським патріархом, який до цього часу був вищою інстанцією у справах Московської Церкви, – старанно намагалась віднайти цю необхідну точку духовної опори поза Константинополем, щоб цим компенсувати втрачені взаємини. Роблячи перші кроки у своїй самостійній діяльності, при загостренні відносин з Константинополем, Церква мала потребу в духовній підтримці і допомозі.

За митрополита Московського і всієї Русі Феодосія (Бивальцева; 23 червня 1454 – 15 жовтня 1475) почались дружні зносини з Єрусалимським патріархом. Є. Є. Голубінський з цього приводу зауважив: «У правління митрополита Феодосія мало місце дуже неважливе саме по собі, але дуже важливе для Росіян відносним чином подія висвячення нашим митрополитом одного з митрополитів грецьких» [Тут і далі переклад автора. – І. С.]⁹. В Єрусалимі в часи патріаршества Іоакима стався великий землетрус, від якого впав купол храму Воскресіння Христового¹⁰; «і почувши це», – пише митрополит Феодосій, – «гордий Султан Єгипетський, спокушений дияволом, і бажаючи розорити святий храм, церкву Господню, що над святим його Господнім Гробом, дощенту – а за словами патріарха в посланні, «церковь Воскресенія разсѣдєся от верху до долу и тако

разсѣдєся, яко видѣти солнце и звѣзды сквозѣ ея»¹¹, бажав на місці тому поставити свою мизгіть (мечеть – *авт.*)»¹².

Таке рішення єгипетського султана, який володів тоді Палестиною, змусило патріарха звернутись до нього з проханням про відмову від його намірів. Султан вимагав спочатку десять тисяч венеціанських золотих і остаточно зупинився на п'яти з половиною тисячах «окупа». Необхідно було зібрати велику суму грошей для виплати султану і для відбудови зруйнованого храму, а збирати милостиню потрібно було їхати в християнські православні землі. Однак всі вони, за виключенням московських земель, знаходились під владою невірних¹³.

В 1462 р. престарілий Єрусалимський патріарх Іоаким почав важку подорож на Русь, щоб зібрати милостиню; але дійшовши до Кафи, він захворів і помер. Перед смертю патріарх відправив замість себе на Московію свого помічника¹⁴.

За словами А. С. Павлова, ця подія в історії Московської держави – небувала і, звичайно, допущена не для того, щоб схилити москвитів до більшої щедрості, а для того, щоб у ній найурочистішим чином виразилося визнання зі сторони одного з вищих ієрархів Сходу, канонічної законності нового порядку церковних справ у Московській державі¹⁵.

Наступник митрополита Іони, архієпископ Ростовський Феодосій, був висвячений у митрополити неканонічним шляхом: за бажанням великого князя Василя Васильовича і за згодою з ним, митрополит Іона обрав і благословив на митрополію Феодосія, а благословенну грамоту поклав на престол Успенського собору¹⁶, і вже згідно цього попереднього обрання Собор єпископів поставив Феодосія в митрополити, «а про патріарха Царгородського, про його згоду на затвердження, про його благословення – не було і мови» – говорить митрополит Макарій, завершуючи розповідь про висвячення в митрополити Феодосія¹⁷.

Якщо існував формальний розрив з Константинопольським патріархом, то до нього не хотіли і не могли звертатися, щоб затвердив нового митрополита. Але митрополит Феодосій був готовий прийняти таке благословення від іншого православного патріарха: в 1464 р. він з радістю повідомляє свою паству про те, що Єрусалимський патріарх, «почувши про нашу святу віру непорочну... сам пішов в землю нашу, бажаючи нам, через високу силу благодаті Святого Духа, дати своє благословення від руки своєї і прощення гріхів подати, що вірою йому сповідуються; і так святі милостині просити для животворчого Гробу Господнього»¹⁸.

У тому ж самому посланні митрополита Феодосія знаходимо вказівки на важливість Сіонського храму: про нього митрополит двічі зауважує, що

«Сіон всім церквам глава и мати всьому православ'ю»¹⁹. В іншому місці про значення Сіонського храму сказано так: «З богобоязністю і великою вірою і любов'ю, подавайте, без сумніву, милостиню Йосифу митрополиту Кесарії Филипової, для викуплення Христового Гробу і на відновлення святої матері церкви, що є Сіон, від нього ж вийде радість і світло Христове»²⁰. Не можна не погодитись з думкою М. А. Дьяконова, що наведені вище місця дають підставу вважати, що главенство Константинопольської Церкви в той час не визнавалося²¹.

Те, що між Москвою і Константинополем справа дійшла до формального розриву – доводить зміст грамоти Єрусалимського патріарха Іоакима до великого князя Василя Васильовича і до всіх московитів²². На переконання А. С. Павлова пояснити причину появи таких незвичних грамот, зрозуміти їх справжній зміст і значення можна лише тоді, коли буде допущена думка про існування формального розриву між Москвою і Константинополем²³. Надання Московському митрополиту, який зовсім недавно отримав поставлення в Константинополі, права самому ставити митрополита, могло бути викликане бажанням узаконити і оформити фактичну автокефальність Московської Церкви.

Кращого, більш конкретного і такого наглядного підтвердження для московського керівництва годі було й шукати²⁴. Московити були надзвичайно щасливі, що патріарх просить Московського митрополита про висвячення одного з його кандидатів у митрополити: це означало, що патріарх формальним чином визнає законність митрополита Московського. Таким перебігом подій був задоволений і митрополит Іосиф, особливо тим, що він послужив, так би мовити, знаряддям для такого важливого акту²⁵.

Окрім наведених вище непрямих доказів існування розділення між Москвою і Константинополем, є також цілий ряд прямих вказівок, що відносини між митрополією і патріархатом не мали дружнього характеру. Московське керівництво найрішучішим чином намагалося відгородитися від домагань Константинопольського патріарха: при митрополиті Феодосіїві, ще за життя великого князя Василя Темного (1415 – 1462), воно складає особливий трактат для виправдання автокефальності Московської Церкви – «Слово избрано от святих писаній еже на латыню...»²⁶; московські єпископи складають соборну грамоту про вірність їхньому митрополиту Іоні і про те, що вони не підтримують учня Ісидора Григорія, який був висвячений в Римі.

Те, що відносини Москви і Константинополя, без сумнівів, виключали можливість надсилання патріаршої грамоти, і що між Московською митрополією і Константинопольським патріархатом не могли існувати тоді добрі, мирні відносини, і що, навпаки, ці відносини набули ще більш конкретного

і рішучого характеру – найкращим і незаперечним доказом цього є досі збережене послання великого князя Івана III до Новгородського архієпископа Іони про те, щоб він не мав спілкування з Київським митрополитом Григорієм²⁷. Це послання має великий науковий інтерес, оскільки воно дає можливість з повною очевидністю пояснити, якими були взаємини великого князя з греками і з Константинопольським патріархом взагалі, і вказує на активну роль представника державної влади в процесі націоналізації Московської Церкви.

У Москві після падіння Константинополя сформувалася в народі думка, начебто турецьке іго пошкодило у греків чистоту православ'я. Великий князь запевняв архієпископа ніби факт пошкодження у греків чистоти православ'я турками, визнається навіть Константинопольськими патріархами²⁸. Свідчення, отримані від митрополита Кесарії Филипової Іосифа, очевидно, справили на московське керівництво, внаслідок зазіхання Константинопольського патріарха і його ставленика, дуже сильне враження, і великий князь насмілювався вдатися до найрадикальних заходів²⁹.

Московський уряд цим урочистим і повним енергії відреченням не тільки красномовно констатував і підкреслював будь-яку відсутність хоч якоїсь залежності і підпорядкування Константинополю, але й найрішучішим і формальним чином заявляв про повне припинення зносин з колишнім представником Вселенської Церкви, оголосивши, що віднині Константинопольський патріарх «чуж и отречен»³⁰.

Для відокремлення себе від подальших претензій і зазіхань Константинопольського патріархату московське керівництво придумало і ввело до єпископської обітниці характерні доповнення. У грамоті Тверського єпископа Геннадія, на обрання і висвячення нового митрополита³¹, переписаної в Макарієвих Мінеях-Четьїх³² на ім'я Вассіана (князя Оболенського), рукоположеного на єпископа Тверського митрополитом Геронтієм у 1478 р.³³, мовиться: «А к митрополиту к Спиридону, нарицаемому Сатане, взыскавшему во Цариграде поставленія, во области безбожных Турков, от поганана царя, или кто будет иной митрополит поставлен от Латыни, или от Турскаго области, не приступати мне к нему, ни приобщенія, ни соединенія ми с ним не имети никакова»³⁴.

Ця обітниця, це запевнення про відчуження від Константинополя, ввійшло в чин єпископського сповідання в часи митрополита Симона (1495 – 1511 рр.) вже як загальне правило. В ньому читаємо: «Отрицаюжеса и проклиная Григоріева Цамблакова церковнаго раздранія, якоже и есть проклято; такоже отрицаюся Исидорова к нему приобщенія и ученика его Григорія, церковнаго раздирателя, и их похваленія и сединенія к латинству, с ними же и Спири-

дона», нарицаемого Сатану, взыскавшего в Царграде поставленія, в области безбожных турок поганого царя. Также и всех тех отрицаюся, еже по нем когда случится кому прийти на Киев от Рима латинскаго, или от Царяграда турецкія державы»³⁵.

Саме тому цілком послідовною і логічною є заміна старої обітниць в чині обрання і поставлення в єпископи новою. Попередні слова: «не хотети ми приимати иного митрополита, разве кого поставять из Царяграда, как мы есмы то изначала прияли»³⁶ були замінені наступними: «разве кого поставять от нашего великаго истиннаго православія, по божественным и священным правилом святых вселенських седми сборов, а не от Латын, ни от которых разделеній церковных нашему великому истинному православию»³⁷.

Проти цих доповнень виступав Максим Грек, який написав на цю тему особливий твір³⁸. І не один лише Максим Грек заявляв, що в Москві висвячуються митрополити своїми ж єпископами без благословення Царгородського патріарха – «ставятся собою самочинно и безчинно», але і сьомий патріарх після взяття Константинополя турками Діонісій I, учень відомого поборника православ'я Марка Ефеського, говорив в 1469 р., що Константинопольська Церква не визнавала і не визнає московських митрополитів, як таких, яких рукопокладають без благословення³⁹.

Справедливо зауважив П. М. Мілюков, що впродовж століть перед запровадженням патріаршества Московська Церква морально і духовно емансипувалась від Візантії. На його думку, ця емансипація була здійснена при прямому втручанні державної влади, в прямих інтересах великого князя московського. Національний ріст Московської Церкви, зазначає він, був справою такою ж духовною, як і політичною; можливо, навіть більше політичною, ніж духовною⁴⁰. Однак після падіння Константинополя і початку розорення християнських церков Східні патріархи поступово змінювали свій колишній начальницький погляд на Московію і її Церкву. Вони тепер постійно, кожного року, надсилають до Москви не накази, а жалібні листи про милостиню, в яких, бажаючи подіяти на почуття московського керівництва і народу, в яскравих барвах описують своє важке становище і перебільшено змальовують значення Московського царства.

Вони писали: «церкви наши опустеют, если не будет вашего призрения и помощи... нет нам другаго помощника, кроме Бога и твоего царства»⁴¹. Московського князя вони величали всіма високими іменами: «вторым Константином», «единым правым государем, самодержцем всего христианскаго мира, христианским солнцем, освещающим всю вселеную»⁴², називали себе його богомольцями, а його «своим государем»⁴³; молили Бога, «да укрепит царство его и возвысит руку его, да избавит им повсюду все христианские роды от

скверных варвар, сыродцев и страшных язычников, агарян», і «да подаст ему Господь Бог наследие царя Константина»⁴⁴. Доручаючи себе в повне підпорядкування Московському царю, патріархи просили його, зокрема, бути ктитором Церкви Царгородської⁴⁵, Єрусалимської⁴⁶, Олександрійської⁴⁷; такі ж послання він отримував з Афону⁴⁸.

З проханням про допомогу Східні патріархи звертались і до московських митрополитів і в цих проханнях також вихваляли останніх, приписували їм такі титули, які повністю висували значення митрополита і прирівнювали його владу до влади патріаршої. В цьому відношенні досить важливим є вже згадуване вище послання Константинопольського патріарха Феоліпта до Московського митрополита Варлаама (1516 – 1517); на адресі патріарх пише особливий титул: «Всесвященнейшему митрополиту Московскому и всея Руси, нам же государю и владыке набожнейшему»; в посланні патріарх Феоліпт просить про допомогу і також називає митрополита «священнейшим»⁴⁹. Титул: «всесвященнейший», «набожнійший» – це такі титули, які раніше московським митрополитам ніколи не давались, як таким, які займали другорядне місце в константинопольській ієрархії⁵⁰. Зміна титулу Московського митрополита говорила і про зміну поглядів Східних патріархів на московську ієрархію і про ріст останньої на очах греків. Повага до Московського митрополита зі сторони Сходу зростала настільки, що тодішній Єрусалимський патріарх Іоаким, разом з проханням до митрополита Феодосія про допомогу, просив його рукоположити на митрополію Кесарії Филипової посланого ним протосингела (співкелійник, церковна посада – *авт.*) Йосифа, і митрополит виконав прохання патріарха⁵¹.

Міцність і сила Московського царства, велич його помазаників, чистота і стійкість в ньому православної віри здавна звертали на Московію увагу всього християнського Сходу, яке потерпало від мусульманського іга. Нові відносини Московської держави з православним Сходом, що почалися з часу падіння Константинополя, визначалися уявленнями московитів про Москву як Третій Рим, про московського царя як покровителя і опору всього Православ'я, про московське благочестя, як вище і довершене в цілому світі. Всі свої подальші відносини до православного Сходу московський народ будував саме з цих уявлень. Зазначені факти дуже важливі в історії впровадження патріаршества в Московії. В усіх відомостях про утворення патріаршого престолу в Москві, в усіх патріарших грамотах, надісланих зі Сходу, розорення східних церков під мусульманським ігом, велич Московського царства і стійкість в ньому православ'я є основними причинами утвердження в Московії царського титулу і патріаршого сану. Вчення про три царства, викладене в посланні старця Філофея буквально повторювалось і в промовах патріарха Ієремії, і в інших письмових актах, надісланих зі Сходу⁵².

- 1 Акты исторические. Том первый. 1334–1598., № 78. СПб., 1841.
- 2 Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви 12 томов. – СПб, 1883.
- 3 Муравьев, А.Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. Ч. 1-2 / [А. Н. Муравьев]. – СПб. : тип. 3-го отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1858–1860.
- 4 Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2.: От нашествия Монголов до митрополита Макария включительно. Первая половина тома. Издание Имп. Об-ва Истории и Древностей Российских при Московском ун-те, 1900.
- 5 Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. 1879. № 9 – 10. – С. 369 – 406.
- 6 Павлов А. С. Теория восточного папизма // Православное Обозрение, 1879, декабрь.
- 7 Дьяконов М. А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений // Историческое обозрение. 1891. – Т. 3.
- 8 Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества. – Киев, 1904.
- 9 Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 529.
- 10 Акты исторические. Том первый... – С. 127.
- 11 Археогр. Комм., выпуск III, отд. 3, стр. 40. Новгородская Софийс. рукопись.
- 12 Акты исторические. Том первый... – С. 127. Це ж саме цитує Голубінський Є. Є. посилаючись на Акти исторические: Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Т. 2... – С. 529.
- 13 Акты исторические. Том первый... – С. 127 – 128.
- 14 Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 529.
- 15 Павлов А. С. Теория восточного папизма в новейшей русской литератур канонического права. // Православное Обозрение, 1879, декабрь. – С. 763. Акты исторические. Том первый... – С. 127–129. Дьяконов М. К истории древнерусских церковно-государственных отношений // Историческое обозрение. 1891. Т. 3. – С. 88. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 529 – 530. Лебедев А. П. История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453) до настоящего времени, изд. 2. – СПб., 1904. – С. 765.
- 16 Русская Историческая Библиотека (далі – РИБ). – Т. 6, № 93 (1461 г.). Соборная грамота тверському епископу Геннадию, с известием о кончине митрополита Ионы и с призывом в Москву на поставление в митрополиты Феодосия, архиепископа ростовского. Столб. 685 – 688. – Из сборника синодальной библиотеки № 562, л. 39 – 40; була видана за цим же списком в А. И. т. 1, № 69 – С. 121.
- 17 Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. –Т. 6. – С. 21–23.
- 18 Акты исторические. Том первый... – С. 128.
- 19 Там само. – С. 128.

- 20 Там само. – С. 128 – 129.
- 21 Дьяконов М. А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений. // Историческое Обозрение. – Т. 3. – С. 88.
- 22 Грамота патриарха Иоакима ще не роздрукована і знаходиться в Сбор. Новгород. Соф. биб. (зараз СПб. дух. Академія), першої половини 16 ст., № 1454, л. 445.
- 23 Павлов А. С. Теория восточного папизма в новейшей русской литературе канонического права. // Православное Обозрение, 1879, декабрь. – С. 763.
- 24 Дьяконов М. А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений. // Историческое Обозрение. – Т. 3. – С. 88.
- 25 Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 530.
- 26 Попов А. Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латынян (XI – XV вв.). – С. 360–395.
- 27 РИБ. – Т. 6, № 100 (1465 – 1470 гг.), столб. 707 – 712; Акты исторические. Том первый... – С. 58 – 59.
- 28 Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 534 – 535.
- 29 РИБ. – Т. 6, № 100 (1465 – 1470 гг.), столб. 711. – С. 59.
- 30 Дьяконов М. А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений. // Историческое Обозрение. – Т. 3. – С. 90.
- 31 РИБ. – Т. 6, № 92 (1461 г., март), столб. 681 – 684. Акты исторические. Том первый... – С. 506.
- 32 РИБ. – Т. 6, № 92 (1461 г.), столб. 681 – 682.
- 33 РИБ. – Т. 6, № 109 (1478 – 1488 гг.) – Повольная грамота тверскаго епископа Ваасіана митрополиту Геронтію, на все дела церковныя, совершаемыя соборне. – Столб. 743 – 744.
- 34 РИБ. – Т. 6, № 109 (1478 – 1488 гг.), столб. 683 – 684, прим. 2; Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. Т. 2... – С. 550.
- 35 Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 181 – 182.
- 36 РИБ. – Т. 6, № 52. Чинь избранія и поставленія въ епископы. – Столб. 454. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 182.
- 37 Там само... Каптерев Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. – М., 1883. Кн. 12. – С. 256. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 182.
- 38 Преподобный Максим Грек. Собрание творений. Часть 1-3. – Казань: Издательство Казанской Духовной Академии, 1860. – Т. 3. – С. 154.
- 39 Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. – Т. 9. – С. 37 – 39. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. – Т. 2... – С. 511, 533 – 534.
- 40 Милоков П. Н. Очерки по истории русской культуры (в 3 частях). – СПб. : Издание журнала «Мир Божий», 1896 – 1903. – Ч. 2, изд. 2. – С. 23.

- 41 Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным... – Т. 1. – С. 58 – 59.
- 42 Там само. – С. 62 – 63.
- 43 Там само. – С. 89.
- 44 Там само. – С. 150 – 151.
- 45 Там само. – С. 111 – 112.
- 46 Там само. – С. 59.
- 47 Там само. – С. 156.
- 48 Там само. – С. 62.
- 49 Акты исторические. Том первый... – С. 128.
- 50 Зокрема у примітці № 41 О. П. Зернін підкреслює очевидні зміни у відносинах між Константинополем і Москвою: «Любопытно видеть, как изменились отношения Митрополита всея Руси к Византийскому Патриарху. Томясь под игом мусульманским, Византийские Патриархи могли ожидать облегчения своей участи только от единоверной Москвы; они стали приезжать к нам за милостынею. Мало того, что Митрополиты избирались и поставлялись русским клиром, был пример, что в Москве поставили Митрополита Кесарии Филипповой в Патриархи Иерусалимские. Патриархи и все Греческое духовенство давали нашим Митрополитам небывалые титулы, несмотря на то, что они, как второкласные епархиальные начальники, имели титул Μητροπολίτης Ρωσίας χαί υπέρτιμος περί τάξεως τών Ρόνων τών μητροπολιτών τινες αὐτὸν λεγόνται ἐξαρχοὶ χαί υπέρτιμοι, τινες υπέρτιμοι μόνον – так титуловался и св. Алексей, митрополитъ». Зернин А.П. Учреждение в России патриаршества // Архив историко-юридических сведений, относящихся к России, изд. Н. В. Калачовым. – Т. 2., половина первая. – М., Изд-во: Тип. Александра Семена на Софийской улице, 1855. – С. 32.
- 51 Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви... – Т. 8. – С. 350 – 351. Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – Т. 1... – С. 9 – 10.
- 52 Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское Чтение, 1879, № 7 – 8. – С. 35 – 36.

Summary

Ivan Sydor

The relations between Moscow Metropolia and Eastern patriarchates in the second half of the 15 – beginning of the 16 century

The article is dedicated to the problem of relationship between the Moscow metropolitanate and the patriarchs of Eastern Churches. The reasons for termination and ways of communication between Constantinople and Moscow after unauthorized proclamation of the independence of the last church in 1439 are investigated. The article concludes that the restoration of communication was one of the reasons for the proclamation of the patriarchate in Moscow in 1589.

Keywords: the destruction of Constantinople, autocephaly, Muscovy, Moscow Metropolis, Eastern patriarchs, Patriarchate of Jerusalem